

Національний педагогічний університет  
імені М.П. Драгоманова

**Прокоф'єва Олеся Олексіївна**

УДК 159.922.8:316.454.5(043.3)

**ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ЗАПОБІГАННЯ МАНІПУЛЯТИВНИМ  
МІЖСОБИСТІСНИМ СТОСУНКАМ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

**Автореферат  
дисертації на здобуття наукового ступеня  
кандидата психологічних наук**

**Київ – 2010**

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

**Науковий керівник:** доктор психологічних наук, професор,  
дійсний член НАПН України  
**Бех Іван Дмитрович,**  
Інститут проблем виховання НАПН України,  
директор.

**Офіційні опоненти:**

доктор психологічних наук, старший науковий  
співробітник  
**Помиткін Едуард Олександрович,**  
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України,  
завідувач відділу педагогічної психології і психології праці

кандидат психологічних наук, старший науковий  
співробітник  
**Пророк Наталія Василівна,**  
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України,  
провідний науковий співробітник лабораторії психології  
навчання

Захист відбудеться “17” листопада 2010 р. о 15<sup>00</sup> годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “11” жовтня 2010 року.

Вчений секретар  
спеціалізованої вченої ради

Л.В. Долинська

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність теми.** На сучасному етапі розвитку України у суспільній свідомості відбувається переорієнтація і переосмислення цінностей, формування нового світогляду. Оскільки сучасні ринкові відносини характеризуються нестабільністю, повноцінне існування людини в суспільстві стає можливим за умови високої конкурентоспроможності, яка часто призводить до поширення випадків маніпуляцій суспільною та індивідуальною свідомістю. Важливим чинником нівелювання гуманістичних цінностей, виникнення відчуженості між людьми стає спосіб їх життя і особливості формування міжособистісних стосунків, у тому числі – становлення маніпулятивних. Таке протиріччя підвищує інтерес психологів до питань запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам.

Проблема маніпулятивних взаємин особливого значення набуває в юнацькому віці, коли відбувається соціальне самовизначення особистості, стрімкий розвиток самосвідомості, формування духовних якостей і суспільно значущої поведінки. Самолюбство, схильність до різких змін настрою, довірливість до інших, а також незавершеність становлення системи ціннісних орієнтацій роблять юнаків і дівчат вразливими об'єктами у маніпулятивних міжособистісних стосунках. Водночас, оволодіння багатьма прийомами маніпулювання, завдяки інтеріоризації соціальних форм поведінки, поєднуючись з браком знань про альтернативні типи ефективних міжособистісних стосунків, призводить юнацтво до маніпулятивних взаємин в якості суб'єктів.

Маніпулятивні взаємини небезпечні для розвитку особистості юнаків і дівчат в цілому, оскільки вони обмежують їх самоактуалізацію, особистісне зростання, що в результаті створює психолого-педагогічну проблему. Зокрема, негативні наслідки таких стосунків для маніпулятора полягають у розвитку егоцентризму, порушенні взаєморозуміння, посиленні відчуженості у товаристві, формуванні ставлення до людини як до засобу досягнення власної мети. У об'єкта маніпуляції встановлюються стереотипні форми поведінки, розвивається конформізм, посилюється почуття провини за власні вчинки, що призводить до невпевненості у власних силах. Сучасний особистісно орієнтований підхід до розвитку особистості надає перевагу суб'єкт-суб'єктним міжособистісним стосункам. Це, у свою чергу, передбачає необхідність запобігання суб'єкт-об'єктним стосункам, різновидом яких є маніпулятивні взаємини.

Маніпулятивні міжособистісні стосунки як вид психологічного впливу висвітлюються у роботах таких українських (О.О. Баклюков, Г.О. Балл, М.С. Бургин, В.Д. Васютинський, Н.В. Волинець, О.Є. Гуменюк, О.Л. Мерзлякова, О.В. Мисниченко, В.Е. Петухов, О.М. Пелехатий, Н.В. Пророк, О.О. Старовойтенко, В.І. Тараненко, П.С. Таранов, В.О. Татенко, А.У. Хараш) та зарубіжних науковців (А.В. Бедненко, Е. Берн, Р.Р. Гаріфуллін, Є.Л. Доценко, В.Ф. Єнгалічев, В.В. Знаков, Т.С. Кабаченко, Д.Б. Катунін, Г.О. Ковальов, О.В. Козачек, І.Г. Кокурина, М. Ляйпе, Є.Б. Михайлюк, Ю.Є. Рижкін, Л.І. Рюмшина, О.В. Сидоренко, Р. Чалдіні, В.П. Шейнов, Е. Шостром).

У психологічних дослідженнях зазначається, що істотною ознакою маніпуляції є прихований характер впливу маніпулятора на об'єкт маніпуляції. Дослідження проблеми захисту від психологічної маніпуляції представлені в роботах І.Д. Бега, Н.В. Волинець, Є.Л. Доценко, В.М. Куликова, Р.В. Левіна, Є.Є. Маринушкіної, В.В. Марченко, О.Л. Мерзлякової, В.М. Панкратова, Т.І. Пашукової, В.Е. Петухова, В.В. Петренко, Е.О. Помиткіна, Н.В. Пророк, І.В. Сарженко, О.В. Сидоренко, В.П. Шейнова, Е. Шострома, К. Штайнера. Зокрема, в українській психології вивчається проблема духовного зростання

молоді в сучасних соціокультурних умовах (Е.О. Помиткін), визначені механізми протидії маніпулятивним намірам у студентів (Н.В. Волинець), виділені соціально-психологічні особливості маніпулятивної взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу вищого навчального закладу (О.М. Пелехатий). Однак не дослідженими залишаються психологічні умови запобігання маніпулятивним взаєминам у юнацькому віці, не розроблена класифікація учасників таких взаємин, відсутня комплексна програма запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам для осіб, які належать до груп ризику “маніпулятори” і “об'єкти маніпуляції”.

Таким чином, соціальна значущість і недостатнє висвітлення проблеми зумовили вибір теми нашого дослідження: **“Психологічні умови запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам у юнацькому віці”**.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Тема кандидатської дисертації входить до плану науково-дослідних робіт кафедри психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямком “Теорія та технологія навчання та виховання у системі народної освіти”, затверджена вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 7 від 31 січня 2008 р.) та узгоджена Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук України (протокол № 3 від 25 березня 2008 р.).

**Мета** дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні, емпіричному виявленні особливостей маніпулятивних міжособистісних стосунків у юнацькому віці та створенні психологічних умов запобігання таким стосункам.

У ході дослідження були висунуті такі **гіпотези**:

- включення осіб юнацького віку у маніпулятивні взаємини як їх суб'єкта, так і об'єкта зумовлено віковими особливостями особистості, при цьому кількість об'єктів маніпуляції переважає над кількістю маніпуляторів;
- формування маніпулятивних міжособистісних стосунків зумовлено комплексом психологічних умов, поєднання яких утворює серед юнаків і дівчат різні типи маніпуляторів і об'єктів маніпуляції з різними психологічними характеристиками;
- об'єктивними психологічними умовами запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам у юнацькому віці є зниження частоти включеності у такі взаємини загалом, особливо у сферах спілкування високого рівня міцності і суб'єктивної важливості, а також з особами, які мають тісний контакт з юнацтвом;
- суб'єктивними психологічними умовами запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам є оптимізація прояву особистісних якостей, які зумовлюють включення осіб юнацького віку у маніпулятивні взаємини у ролі їх суб'єкта (зниження рівня маніпулятивності, відособленості і конформності, розвиток навичок співробітництва і альтруїстичного почуття прихильності до інших людей) і об'єкта (зниження рівня конформності і ригідності, розвиток активності поведінки та емоційної стійкості);
- спеціально розроблена програма зі створення психологічних умов запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам в юнацькому віці сприятиме зниженню загального рівня включеності у такі стосунки у ролі як суб'єкта, так і об'єкта маніпуляції.

Відповідно до мети та для підтвердження висунутих гіпотез були окреслені такі **завдання** дослідження:

- проаналізувати теоретичні підходи до вивчення проблеми маніпулятивних міжособистісних стосунків у юнацькому віці;

– визначити та апробувати психодіагностичні методи дослідження особливостей маніпулятивних міжособистісних стосунків у юнацькому віці, розробити критерії класифікації та класифікувати маніпуляторів і об'єктів маніпуляції, виявити рівні включення юнацтва у маніпулятивні взаємини;

– визначити об'єктивні і суб'єктивні психологічні умови запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам, обґрунтувати, розробити та апробувати тренінгову програму зі створення таких умов у юнацькому віці.

**Об'єктом дослідження** є маніпулятивні міжособистісні стосунки.

**Предметом дослідження** є психологічні умови запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам у юнацькому віці.

**Методи дослідження.** Відповідно до визначеної мети, гіпотези і сформульованих завдань комплексно застосовувались такі методи дослідження: теоретичний аналіз і систематизація літературних наукових джерел, порівняння і узагальнення одержаної інформації; спостереження, бесіди, анкетування, тестування, експеримент; методи математичної статистики (дисперсійний і дискримінантний аналіз, критерії Фішера, t-критерій Ст'юдента, T-критерій Вілкоксона, U-Манна-Уїтні, тести Дункана і ТЗ Темхена). На етапах констатувального і контрольного експериментів використовувались спеціальні психодіагностичні методики (методика визначення схильності людини до маніпулятивної і пасивної поведінки М. Хартлі, методика діагностики агресивності А. Ассінгера, п'ятифакторний особистісний опитувальник Р. МакКрає і П. Коста, 16-факторний особистісний опитувальник Р.Б. Кеттелла (адаптований І.М. Палей), методика самооцінки тривожності, фрустрованості, агресивності і ригідності О.П. Єлисеєва, опитувальник самоставлення В.В. Століна і С.Р. Панталеєва, шкала соціально-психологічної адаптованості К. Роджерса і Р. Даймонда (адаптована Т.В. Снегірьовою), опитувальник на макіавеллізм Ф.Л. Гейз (апробований В.В. Знаковим), методика виміру самоактуалізації особистості Л.Я. Гозмана і М.В. Кроза, шкала самооцінки тривожності Ч.Д. Спілбергера і Ю.Л. Ханіна) і авторська анкета для виявлення особливостей включення юнацтва у маніпулятивні взаємини. На етапі формульовального експерименту використовувались активні соціально-психологічні методи навчання.

**Експериментальна база дослідження.** Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Кількість респондентів склала 313 осіб у віці 16-23 років.

Відповідно до поставлених завдань, дослідження проводилося у три етапи (пошуковий, дослідно-експериментальний, узагальнюючий) упродовж 2007-2010 рр.

**Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів:**

– *уперше* досліджені особливості маніпулятивних міжособистісних стосунків юнацтва; розроблені критерії класифікації учасників маніпулятивних взаємин у юнацькому віці; запропонована авторська класифікація маніпуляторів і об'єктів маніпуляції у юнацькому віці (маніпулятори: “розпорядник”, “контролер”, “опікун”, “тихоня”; об'єкти маніпуляції: “безтурботний”, “консерватор”, “тривожно-імпульсивний”); визначені рівні включення юнацтва у маніпулятивні міжособистісні стосунки; обґрунтовані психологічні умови запобігання таким стосункам у юнацькому віці (для групи ризику “маніпулятори”: зниження рівня маніпулятивності, конформності, підвищення рівня альтруїстичної прихильності; для групи ризику “об'єкти маніпуляції”: підвищення рівня активності поведінки, зниження рівня конформності, ригідності, самозвинувачення); розроблена і апробована тренінгова програма запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам

для груп ризику “маніпулятори” і “об’єкти маніпуляції”;

– *доповнено та уточнено*: зміст поняття “маніпулятивні міжособистісні стосунки”; розширено уявлення про вікові особливості юнацтва, які сприяють включенню у маніпулятивні взаємини;

– *набули подальшого розвитку* уявлення про особистісні характеристики маніпулятора, об’єкта маніпуляції, уявлення про детермінанти формування маніпулятивних міжособистісних стосунків у юнацькому віці.

#### **Практичне значення одержаних результатів:**

– визначений та апробований автором психодіагностичний комплекс може застосовуватись викладачами середніх, вищих навчальних закладів, працівниками психологічних служб для вивчення маніпулятивних міжособистісних стосунків у юнацькому віці;

– апробована програма запобігання маніпулятивним взаєминам стане у нагоді працівникам психологічних служб для проведення тренінгів, зорієнтованих на запобігання маніпулятивним взаєминам, корекцію маніпулятивної поведінки, а також юнацтву в самостійній роботі з особистісного саморозвитку;

– теоретичні та експериментальні результати дослідження можуть доповнити зміст навчальних курсів у процесі підготовки практичних психологів та соціальних педагогів, а саме: “Вікова психологія”; “Педагогічна психологія”; “Соціальна психологія”; “Психологія управління”; “Психологія спілкування”; “Психологія педагогічного спілкування”, а також стати основою для спецкурсу “Психологія активного заперечення маніпуляцій”.

**Упровадження** розробленої автором програми запобігання маніпулятивним взаєминам здійснювалося у Республіканському вищому навчальному закладі “Кримський гуманітарний університет” м. Ялта (довідка про впровадження № 13 від 01.10.2009 р.), спеціалізованій школі № 207 м. Києва (довідка № 53 від 10.02.2010 р.), Львівському державному університеті Внутрішніх справ (довідка № 418 від 26.03.2010 р.), Мелітопольському державному педагогічному університеті імені Богдана Хмельницького (довідка № 06/963 від 20.05.2010 р., довідка № 06/968 від 21.05.2010 р.), Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова (довідка № 07-10/1227 від 26.05.2010 р.), Київському національному університеті технології та дизайну (довідка № 80-08/1016 від 7.06.2010 р.).

**Вірогідність і надійність результатів дослідження** забезпечується методологічною обґрунтованістю вихідних положень, внутрішньою узгодженістю логіки дослідження, комплексним застосуванням методів і методик відповідних до мети і завдань дослідження, репрезентативністю вибірки досліджуваних, сполученням кількісного і якісного аналізу результатів, проведенням статистичної обробки даних і достовірністю одержаних експериментальних результатів.

**Апробація результатів дослідження.** Основні положення і результати дослідження обговорювалися і набули схвалення на Міжнародних науково-практичних конференціях: “Антропологізм в освітніх стратегіях і практиках сучасності: пошук пріоритетів” (Мелітополь, 2008 р.), “Молодь у сучасному світі: філософсько-культурологічні виміри” (Київ, 2009 р.), “Методологія та технології практичної психології в системі вищої освіти” (Київ, 2009 р.), “Психологія особистості: теорія, досвід, практика” (Одеса, 2009 р.), “Актуальні проблеми практичної психології (Херсон, 2010 р.), “Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин” (Кам’янець-Подільський, 2010 р.), “Становлення цінностей у психологічному вимірі соціального буття особистості. Соціальна мужність як цінність” (Львів, 2010 р.), а також на VIII Науково-практичній конференції

Вінницького соціально-економічного інституту університету “Україна” (Вінниця, 2008 р.), IV науково-практичній Інтернет-конференції “Альянс наук: учений – ученому” (Дніпропетровськ, 2009 р.), V Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції “Нові виміри сучасного світу” (Мелітополь, 2009 р.), I Міжнародному науково-практичному конгресі вчених, практичних психологів “Стрес та захист психологічного здоров’я в умовах сучасного суспільства” (Мелітополь, 2010 р.), на засіданнях кафедри психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (2007-2010 рр.).

**Публікації.** Основні теоретичні положення дисертації, результати дослідження, висновки відображені у 13 одноосібних публікаціях автора, серед яких 6 статей у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України, 7 публікацій у матеріалах конференцій.

**Структура та обсяг дисертації.** Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, висновків, дев’яти додатків та списку використаних джерел, який налічує 316 найменувань (з них 10 – іноземною мовою). Основний зміст дисертації відображений на 211 сторінках друкованого тексту і містить 19 таблиць, 6 рисунків на 19 сторінках. Загальний обсяг дисертації складає 333 сторінки.

## ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, визначено мету, об’єкт і предмет дослідження, сформульовано гіпотези та завдання, описано методи та експериментальну базу дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, представлені відомості щодо апробації і впровадження отриманих результатів, кількості публікацій, структури дисертації.

У **першому розділі “Теоретичні підходи до вивчення проблеми маніпулятивних міжособистісних стосунків”** проаналізовано теоретико-психологічні підходи до проблеми маніпулятивних міжособистісних стосунків, описана їх структура, представлено порівняння особистісних особливостей учасників маніпулятивних взаємин з віковими особистісними особливостями юнацтва, а також авторська класифікація маніпуляторів та об’єктів маніпуляції в юнацькому віці.

Розвиток особистості людини відбувається через включення її у суспільне життя, яке передбачає вибір типу міжособистісних стосунків. У роботах ряду дослідників (В.А. Балцевич, В.О. Ільїн, Л.А. Карпенко, М.Ю. Кондратьєв, Г. Крайг, В.М. М’ясищев, М.М. Обозов, А.В. Петровський, К. Роджерс, Г.С. Салліван) поняття “міжособистісні стосунки” інтерпретується як взаємозв’язки між окремими людьми, які об’єктивно виявляються в характері і способах взаємних впливів один на одного в умовах виконання різних видів спільної діяльності, зокрема спілкування, та суб’єктивно переживаються і оцінюються ними. Дослідники вказують на існування стосунків, які затримують особистісне зростання людини, і називають їх “речовими” (І.Д. Бех), “негативними” (О.О. Кронік, К.А. Кронік), “прихованими” (В.М. М’ясищев), “деструктивними” (М.М. Обозов), “симбіотичним союзом”, “стосунками відособленості – деструктивності” (Е. Фромм), “дефіцитарними” (І. Ялом). Ми вважаємо, що в основі таких взаємин лежить маніпуляція людини людиною, яка має суб’єкт-об’єктне підґрунтя. Проблема психологічних маніпуляцій досліджується у роботах О.О. Баклюкова, С.В. Беденко, А.В. Бедненко, Є.Л. Доценко, В.В. Знакова, Д.Б. Катуніна, О.В. Козачек, І.Г. Кокуриної, О.В. Кравченко, О.М. Пелехатого, Н.В. Пророк, Л.І. Рюмшиної, В.І. Тараненко.

Проведений аналіз фахової літератури з проблеми формування маніпулятивних стосунків дає можливість констатувати, що поняття маніпуляції розглядається у контексті психологічного впливу (Є.Л. Доценко, С.Г. Кара-Мурза, В.М. Панкратов, В.П. Шейнов). При цьому актуальною залишається проблема дефініції психологічної маніпуляції, знаходження її зв'язків з іншими психологічними феноменами (Є.Н. Волков, Є.Л. Доценко, О.О. Жданова, В.В. Знаков, В.Н. Куликов, О.В. Сидоренко). Відсутній єдиний підхід до питання етичності використання маніпуляцій (Д. Карнегі, Н. Макіавеллі, Г. Франке мають крайні погляди на корисність маніпуляцій; Г.О. Балл, М.С. Бургин, Р.Р. Гаріфуллін, М.Є. Литвак підкреслюють етичну виправданість маніпуляцій відповідно до мети впливу; Е. Шостром, Л.І. Рюмшина припускають можливість маніпуляції на початкових етапах формування взаємин; І.Д. Бех, Г.О. Ковальов мають крайні погляди на негативність маніпуляцій). На початку ХХІ ст. високого соціального значення набуває проблема захисту від психологічної маніпуляції (І.Д. Бех, Н.В. Волинець, Є.Л. Доценко, О.А. Коваль, О.В. Комардин, О.Л. Мерзлякова, В.М. Панкратов, Т.І. Пашукова, В.Е. Петухов, І.В. Сарженко, О.В. Сидоренко, В.П. Шейнов, К. Штайнер), самоманіпуляції (Р.Р. Гаріфуллін) і духовного розвитку особистості (І.Д. Бех, Е.О. Помиткін).

У нашому дослідженні маніпулятивні міжособистісні стосунки виокремлено у самостійний вид і розглянуто як суб'єкт-об'єктні взаємини, що реалізуються за допомогою прихованого психологічного впливу з метою активізації у об'єкта намірів, які не відповідають його актуальним бажанням, але необхідні маніпулятору для досягнення власних цілей.

Успішність маніпулятивних взаємин залежить від психологічних особливостей їх суб'єкта і об'єкта. З метою уточнення особливостей особистості учасників маніпулятивних міжособистісних стосунків створена модель особистості маніпулятора і об'єкта маніпуляції. Модель особистості суб'єкта маніпуляції побудована на основі уявлень про детермінанти його поведінки, представлені у роботах Р.Р. Гаріфулліна, В.П. Голована, Є.Л. Доценко, В.В. Знакова, С.Г. Кара-Мурзи, М.Б. Климанської, О.В. Кравченко, В.М. Куликова, Ю.Є. Рижкіна, Л.І. Рюмшиної, О.В. Сидоренко, Е. Шострома. Модель особистості об'єкта маніпуляції створена на основі уявлень про детермінанти його поведінки, що містяться у роботах А. Адлера, І.Д. Бежа, В.М. Бехтерева, Р.М. Грановської, О.Є. Гуменюк, С.Г. Кара-Мурзи, В.М. Куликова, Г. Лебона, Є.Б. Михайлюк, М.М. Обозова, Т.І. Пашкової, В. Райха, В.І. Тараненко, К. Хорні, К. Юнга.

Актуальність вивчення маніпулятивних взаємин у юнацькому віці зумовлена тим, що у цей період відбувається активне становлення світогляду, моральної системи цінностей (В.Н. Колоцький, І.С. Кон, Г.С. Костюк, Г. Крайг, І.Ю. Кулагіна, М.М. Обозов, О.В. Скрипченко, А.Г. Хрипкова), вибір репертуару взаємин (Г.М. Андреева, М.Й. Боришевський, І.С. Булах, Л.С. Виготський, Є.І. Головаха, І.В. Дубровіна, Д.Б. Ельконін, Е. Еріксон, О.О. Кронік, О.М. Леонтьєв, О.М. Прихожан, А.О. Реан, Д.І. Фельдштейн), триває процес самовизначення (Г.С. Абрамова, Л.В. Долинська, І.С. Кон, Г. Крайг, М.М. Обозов, Т.Б. Тарасова), активно розвиваються комунікативні уміння (Б.В. Кайгородов, А.В. Мудрик, М.М. Обозов, О.М. Пейчева), встановлюється відносна незалежність від дорослих. Особи юнацького віку є дуже вразливими для маніпуляцій і, водночас, самі засвоюють ефективні прийоми маніпулятивного впливу на інших людей.

На основі аналізу психологічної літератури нами виокремлено вікові особливості юнацтва, які водночас є компонентами структури особистості учасників маніпулятивних міжособистісних стосунків. Основними чинниками включення юнацтва у маніпулятивні



взаємини у якості суб'єкта визначені егоїстичність, соціальна відособленість, прагнення досягти мети будь-що, потреба в самоствердженні, почуття самотності і неузгодженості власного “Я”, вміння маскувати мотиви поведінки і почуття, схильність до пристосовництва, несформованість моральних якостей. Ці детермінанти формуються з дитинства і підсилюються соціальними чинниками. Юнаків і дівчат, що мають особистісну схильність до маніпулятивних взаємин, об'єднано у групу ризику “маніпулятори”.

Основними внутрішніми передумовами включення юнацтва у маніпулятивні взаємини у якості об'єкта визначені конформність, нестабільність емоційної сфери і підвищена емоційність, стереотипність мислення, моральний інфантилізм, тривожність, неадекватність самооцінки, несформованість рефлексії і моральних переконань, прагнення перекладати провину на інших і бути підлеглим, слабкість волі, несамостійність. Зовнішніми передумовами є життєві кризи, руйнування усталеної системи цінностей у суспільстві, психологічна неграмотність і особливості виховання. Осіб юнацького віку, схильних до включення у маніпулятивні взаємини в ролі об'єктів, об'єднано у групу ризику “об'єкти маніпуляції”. Встановлено, що психологічні особливості юнацтва, з одного боку, мають спільні риси з типовими характеристиками особистості маніпулятора і змушують ініціювати маніпулятивні взаємини, з іншого боку, роблять їх уразливими об'єктами маніпуляцій. Отже, учасникам маніпулятивних взаємин властиве застрягання у юнацькому віці, уповільнення психологічного дорослішання.

Спираючись на класифікацію маніпуляторів Е. Шострома, а також на проаналізовані детермінанти включення юнацтва у маніпулятивні взаємини і особливості особистості суб'єкта і об'єкта таких взаємин, нами виділені критерії, на основі яких запропоновано авторську класифікацію учасників маніпулятивних міжособистісних стосунків у юнацькому віці. Групу ризику “маніпулятори” за критеріями “маніпулятивність – пасивність”, рівень агресивності, “відособленість – прихильність”, рівень конформності поділено на чотири типи: “розпорядник”, “контролер”, “опікун”, “тихоня”.

До типу “розпорядник” нами віднесено маніпуляторів, які зазвичай демонструють свою владу, силу, агресивність і недобррозичливість, для керування об'єктом використовують накази, погрози, намагаються підвищити свій вплив за допомогою авторитетів. Виграшем у спілкуванні для нього є виконання іншими наказів, вимог, підвищення напруженості у спілкуванні. Психологічним виграшем є отримання шанобливого ставлення, спостереження за нездатністю партнера протистояти натиску.

Маніпуляторам типу “контролер” властиво витримування підкреслено критичної позиції, прораховування дій інших і постійне їх засудження. Маніпулювання полягає у навмисному перебільшенні важливості правил, порядків, а також категоричності висловів, оцінок людей і подій. Соціальний виграш полягає в отриманні матеріальних благ, послуг за відступ ним від правил, а також визнанні кимось своїх помилок і провини. Психологічний виграш він отримує від розгубленості, почуття страху і безпорадності партнера, від захоплення з боку оточення.

До типу “опікун” віднесено маніпуляторів, які демонструють сердечність, дбайливість, увагу, підтримку, поблажливість до помилок інших, чим руйнують їх самостійність. Соціальний виграш маніпулятора полягає у зворотному піклуванні про нього об'єкта маніпуляції. Психологічним виграшем є слідування партнера рекомендаціям і порадам маніпулятора.

До типу “тихоня” віднесено маніпуляторів, які демонструють свою вразливість, безпорадність, бажають бути підлеглими. Маніпулятор демонструє, що є жертвою

обставин, що йому постійно не щастить і він потребує допомоги. Соціальний вигравш полягає в отриманні допомоги, виконанні роботи маніпулятора іншими. Психологічний вигравш полягає у виправданні власних невдач перед собою, а також в отриманні розуміння і співчуття з боку оточення.

Групу ризику “об’єкти маніпуляції” за критеріями “маніпулятивність – пасивність”, рівень конформності, рівень ригідності, виразність самозвинувачення поділено на три типи: “безтурботний”, “консерватор”, “тривожно-імпульсивний”.

До типу “безтурботний” віднесено об’єктів маніпуляції, які вважають позицію оточення більш виваженою і об’єктивною за власну точку зору, їх внутрішні настанови легко трансформуються під впливом позиції групи. Часто вони знаходяться на межі різних соціальних груп та відчувають вплив їх суперечливих норм і цінностей. Серед них багато легконавіюваних, емоційних юнаків і дівчат.

Тип “консерватор” представлено об’єктами маніпуляції зі стереотипним мисленням. Такі особи юнацького віку не бажають витратити енергію і час на прийняття нестандартних рішень, їх мислення економічне, їм важко змінювати накреслену програму дій, навіть, якщо умови потребують її перебудови.

Тип “тривожно-імпульсивний” складають об’єкти маніпуляції з підвищеною чутливістю до подій навколо них, вони вразливі, схильні до тривалого переживання минулого чи майбутнього, мають почуття власної меншовартості і тенденцію до розвитку підвищеної моральної вимогливості до себе, занижений рівень домагань.

Наголошено, що виділені типи є чистими, однак у різних сферах життя юнаки і дівчата проявляють ознаки різних типів маніпулятивної поведінки, хоча один з них, все ж таки, домінує. Маніпулятор, який поєднує риси декількох виділених типів, більш небезпечний для об’єкта маніпуляції через великий набір маніпулятивних тактик, більший вплив на його особистість, а також є більш саморуйнівним через блокування розвитку кількох аспектів особистості, ніж маніпулятор чистого типу. Юнаки і дівчата групи ризику “об’єкти маніпуляції” також можуть проявляти різні типи поведінки, однак один з них домінує. Об’єкт маніпуляції, який поєднує риси декількох виділених типів, має більше небезпеки для розвитку особистості, ніж об’єкт маніпуляції чистого типу, через більшу кількість мішеней для маніпулятивного впливу.

Таким чином, проведений аналіз літературних джерел дає можливість зробити висновок про те, що особистісні особливості юнацтва, з одного боку, мають спільні риси з типовими характеристиками особистості маніпулятора і змушують ініціювати маніпулятивні взаємини, з іншого боку, роблять їх уразливими об’єктами маніпуляцій. Недостатньо дослідженими залишаються особливості маніпулятивних міжособистісних стосунків у юнацькому віці, а також створення психологічних умов їх запобігання.

У другому розділі *“Експериментальне дослідження особливостей маніпулятивних міжособистісних стосунків у юнацькому віці”* представлено теоретико-методичні засади та особливості організації констатувального експерименту, розглядаються результати вивчення особливостей маніпулятивних міжособистісних стосунків, а також результати статистичної перевірки достовірності одержаних даних. Уточнено уявлення про зміст психологічних особливостей різних типів учасників маніпулятивних взаємин у юнацькому віці.

Основними завданнями констатувального експерименту є:

– дослідити частоту включеності осіб юнацького віку у маніпулятивні взаємини, їх прояв у різних сферах життя, особливості представленості осіб, які є суб’єктами маніпуляції

стосовно юнаків і дівчат;

- вивчити особливості прояву особистісних рис, які є передумовами включення юнацтва у маніпулятивні взаємини, належність юнаків і дівчат до груп ризику, поширеність різних типів маніпуляторів і об'єктів маніпуляції;
- дослідити психологічні особливості різних типів учасників маніпулятивних взаємин.

У констатувальному експерименті взяли участь 313 осіб юнацького віку, які є студентами Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Експериментальне дослідження проводилось за допомогою методик, названих у вступі автореферату.

Згідно з результатами констатувального експерименту, встановлено, що у міжособистісних стосунках юнацького віку присутні маніпулятивні стратегії, однак юнаки і дівчата часто не звертають на них увагу. Високу частоту включеності у маніпулятивні взаємини визнає 18,14 % опитаних, найчастіше у центрі уваги юнацтва такі взаємини стають в умовах дефіциту часу або коли при обговоренні неістотних подробиць мають прояв несподівані емоції. Маніпулятивні взаємини високого рівня важливості і міцності мають 30,89 % юнаків і дівчат. Найчастіше у юнацькому віці відбувається включення у такі взаємини під час спілкування з друзями, в університеті і вдома. Ситуації маніпулятивних взаємин у юнацькому віці найчастіше створюють однолітки, батьки і партнери. Наголошено, що включення у маніпулятивні міжособистісні стосунки відбувається через низький рівень психологічної підготовленості юнацтва, а це зумовлює необхідність створення психологічних умов для усвідомлення і запобігання таким стосункам.

За допомогою методики визначення схильності людини до маніпулятивної і пасивної поведінки М. Хартлі виявлено, що переважна більшість (69,33 %) юнаків і дівчат належить до групи ризику “об'єкти маніпуляції”, 28,12 % – складають групу ризику “маніпулятори”. Чітко виражену поведінку учасників маніпулятивних взаємин мають 21,31 % осіб юнацького віку. Лише окремі з них (2,56 %) не належать до груп ризику.

Відповідно до рівня прояву особистісних якостей, які впливають на включення у маніпулятивні міжособистісні стосунки, юнаків і дівчат груп ризику класифіковано за типами. Третина осіб юнацького віку (34,82 %) представлена чистими типами учасників маніпулятивних взаємин. Переважна більшість чистих типів маніпуляторів належить до типів “тихоня” і “опікун”, менш поширеними є “контролери” і “розпорядники”. Вказано, що таке співвідношення зумовлено тим, що використання маніпулятивних стратегій “тихоня” і “опікун” є найлегшим і не передбачає спеціальних вимог до особистості маніпулятора. Успішність маніпуляторів типів “розпорядник” і “контролер” можлива лише за умови наявності високого авторитету в групі і певного соціального статусу. Серед об'єктів маніпуляції найбільш поширеними є “консерватори”, дещо менш поширені “безтурботні”, менш поширені “тривожно-імпульсивні”. Кількість осіб юнацького віку, які усвідомлюють і активно заперечують маніпуляції складає 7,34 %.

Особи групи ризику “маніпулятори”, які поєднують у собі риси різних типів, складають 24,51 % юнаків і дівчат змішаних типів. Особи групи ризику “об'єкти маніпуляції”, які поєднують у собі риси різних типів, серед змішаних типів складають 75,49 % осіб юнацького віку. Найпоширенішими є змішані типи “маніпулятор – опікун, тихоня”, “об'єкт маніпуляції – безтурботний, консерватор”.

Авторська класифікація маніпуляторів і об'єктів маніпуляції у юнацькому віці була уточнена за допомогою статистичних методів, зокрема дискримінантного аналізу. Встановлено, що до групи ризику “маніпулятори” належить 27,79 % юнаків і дівчат, серед

них домінантний тип “тихоня” мають 12,14 % опитаних, “опікун” – 9,90 %, “контролер” – 3,83 %, “розпорядник” – 1,92 %. До групи ризику “об’єкти маніпуляції” належить 50,48 % осіб юнацького віку, серед них домінантний тип “консерватор” мають 19,81 %, “безтурботний” – 19,17 %, “тривожно-імпульсивний” – 11,50 %. Домінантний тип “особи, які активно заперечують маніпуляцію” мають 21,72 % юнаків і дівчат. За допомогою порівняльного аналізу встановлено, що у різних класифікованих домінантних типів особистісні якості значущо відрізняються. Уточнено особистісні характеристики різних типів учасників маніпулятивних взаємин у юнацькому віці.

На основі оцінок, які відображають особливості маніпулятивних міжособистісних стосунків юнацтва (частота включеності у маніпулятивні взаємини, їх прояв у різних сферах життя, особливості представленості осіб, які є суб’єктами маніпуляції стосовно юнаків і дівчат, належність до груп ризику, тип учасника маніпулятивних взаємин), встановлено загальний рівень включеності осіб юнацького віку у такі стосунки. Усіх досліджуваних віднесено до високого, середнього або низького рівня загальної включеності у ситуації маніпулювання (табл. 1).

Дані, представлені у табл. 1, вказують, що високий рівень включеності у маніпулятивні взаємини мають 68,05 % юнаків і дівчат, середній рівень – 30,35 %, низький – лише 1,60 %.

Таблиця 1

**Кількісний розподіл осіб юнацького віку за рівнями загальної включеності у маніпулятивні міжособистісні стосунки**

N=313

Учасники маніпулятивних міжособистісних стосунків	Загальний рівень включеності у маніпулятивні міжособистісні стосунки, у % (абсолютна кількість)		
	Високий	Середній	Низький
Група ризику “маніпулятори”	62,50 (55)	37,50 (33)	0,00 (0)
Група ризику “об’єкти маніпуляції”	72,81 (158)	27,19 (59)	0,00 (0)
Особи, які активно заперечують маніпуляцію	0,00 (0)	37,50 (3)	62,50 (5)
Разом	68,05 (213)	30,35 (95)	1,60 (5)

Найбільшу кількість осіб юнацького віку з високим рівнем включеності у маніпулятивні взаємини виявлено серед груп ризику “маніпулятори” і “об’єкти маніпуляції”, найбільшу кількість юнаків і дівчат з низьким рівнем – серед групи “осіб, які активно заперечують маніпуляції”. Згідно з результатами проведеної статистичної обробки даних (дисперсійний і дискримінантний аналіз, критерій Фішера, t-критерій Ст’юдента), усі одержані результати мають достатній рівень статистичної значущості  $p \leq 0,05$ .

Таким чином, експериментальне дослідження особливостей маніпулятивних міжособистісних стосунків у юнацькому віці засвідчило високий рівень включеності юнацтва у такі стосунки, а значить необхідність пошуку умов запобігання ним, що було покладено в основу формувального експерименту.

У третьому розділі *“Психологічні умови запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам у юнацькому віці”* представлено теоретичне обґрунтування формувального експерименту, його змістові і процесуальні аспекти, представлено основні напрями роботи зі зниження рівня загальної включеності юнацтва у маніпулятивні взаємини, проаналізовано якісні і кількісні результати апробації тренінгу зі створення

психологічних умов запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам у юнацькому віці, надані результати статистичної обробки одержаних даних.

У роботах українських і зарубіжних дослідників (Н.В. Волинець, Є.М. Волков, Є.Є. Маринушкіна, В.В. Марченко, О.Л. Мерзлякова, В.Е. Петухов, І.В. Сарженко, О.В. Сидоренко, Л.В. Українець, А.У. Хараш, К. Штайнер) розглядаються питання створення психологічних умов для протистояння маніпулятивному впливу інших людей. Такими умовами є розвиток емоційно-вольової і комунікативної сфер психіки, зниження у них тривожності, невпевненості у собі, формування адекватної самооцінки і особистісної сили, критичного мислення і рефлексії, навчання методів і прийомів аналізу ситуації, формування навичок розпізнавання намірів маніпуляторів та протидії їм. Значно менша кількість досліджень присвячена проблемі корекції маніпулятивних стратегій поведінки (І.Д. Бех, С.Л. Грабовська, М.Б. Климанська, Е. Шостром). Така корекція, на думку науковців, повинна базуватися на розвитку цілісності особистості, емпатії, толерантності, довіри собі і людям, співробітництва, реалістичних уявлень про життя й уміння насолоджуватися ним, здатності визнавати поразку. Однак бракує досліджень, присвячених корекції поведінки одночасно суб'єкта і об'єкта маніпуляції.

Базуючись на вище викладених підходах, серед психологічних умов запобігання маніпулятивним взаєминам у юнацькому віці нами виділено об'єктивні, зміна яких пов'язана з особливостями взаємодії, і суб'єктивні, зміна яких пов'язана з внутрішньою роботою юнаків і дівчат над собою. Об'єктивними психологічними умовами визначено зниження частоти включеності у маніпулятивні взаємини шляхом усвідомлення і активного заперечення маніпуляції, перехід від маніпулятивних взаємин з високим рівнем важливості і міцності до низького, зміна маніпулятивних взаємин з особами високого рівня контактності на низький. Суб'єктивними психологічними умовами визначено зниження рівня прояву особистісних якостей, які зумовлюють включення осіб юнацького віку у маніпулятивні міжособистісні стосунки у якості їх суб'єкта (маніпулятивність, агресивність, відособленість, надмірна прихильність, конформність) і об'єкта (пасивність, конформність, ригідність, самозвинувачення), зміна змішаного типа учасника маніпулятивних взаємин на чистий, зміна груп ризику на активне усвідомлення і заперечення маніпуляцій.

Для створення психологічних умов запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам у юнацькому віці використано психологічний тренінг, особливістю якого є диференційований підхід: створення для групи ризику “маніпулятори” психологічних умов зниження маніпулятивності і попередження розвитку схильності до піддавання маніпуляціям, для групи ризику “об'єкти маніпуляції” – психологічних умов протидії маніпулятивним посяганням і попередження розвитку маніпулятивності.

У формувальному експерименті взяли участь 119 осіб юнацького віку. Перед проведенням тренінгу було довільно сформовано експериментальну і контрольну групи. До експериментальної групи увійшли 63 особи (5 підгруп по 12-13 осіб), до контрольної групи – 56 осіб. Склад контрольної та експериментальної груп було сформовано таким чином, щоб загальна кількість юнаків і дівчат різних типів учасників маніпулятивних взаємин в цих групах не мала значної різниці.

Метою тренінгової програми було створення вищезазначених психологічних умов запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам у юнацькому віці.

Апробацію авторського тренінгу було проведено упродовж вересня – грудня 2009 р. на базі Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана

Хмельницького серед юнаків і дівчат 17-19-річного віку. Тренінгова програма проводилася як спецкурс “Тренінг міжособистісних стосунків”, який включав 47 аудиторних годин (1 лекційне заняття тривалістю 2 години, 15 практичних занять тривалістю 3 години кожне) і 7 годин самостійної роботи, яка передбачала ведення щоденників самопостережень, всього 54 години або 1,5 кредити.

Заняття тренінгу мали чітко визначену структуру і поділялись на етапи: початковий, який складався з ритуалу привітання, створення довірливої атмосфери, мотивації “включення” у групову роботу, обміну досвідом, зворотного зв’язку через виконання домашнього завдання; основний, вправи якого було спрямовано на створення підґрунтя для усвідомлення юнаками і дівчатами базових понять, а також на корекцію особистісних якостей, які сприяють потраплянню юнацтва у групи ризику, розвиток особистісних якостей, які запобігатимуть включенню у маніпулятивні взаємини (у першій частині тренінгу), і створення індивідуального алгоритму запобігання маніпулятивним взаєминам (у другій частині); заключний, який складався з рефлексії заняття, обміну набутим досвідом і переживаннями, зворотного зв’язку, ритуалу завершення заняття. Учасники тренінгу виконували домашні завдання, які були індивідуальним і диференційованим продовженням тренінгової роботи із закріплення і використання набутого досвіду, заповнювали щоденник самопостережень з метою розвитку рефлексії і самовиховання.

В авторському тренінгу зі створення психологічних умов запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам використовувались теоретичні (міні-лекції) і практичні методи активного соціально-психологічного навчання (рольові ігри, дискусії, психомалюнок, елементи психодрами і казкотерапії, написання листів, релаксаційні вправи, психогімнастика, вправи на самопізнання, індивідуальні консультації). Теоретичною базою для застосування таких методів стали дослідження С. Ауербаха, М.В. Барни, І.В. Вачкова, О.О. Горбатової, С. Гремлінга, О.В. Євтихова, Т.Д. Зінкевич-Євстигнесвої, Р.В. Левіна, Г.І. Марасанова, Є.Л. Мелібурди, О.Л. Мерзлякової, Я.Л. Морено, Л.О. Петровської, О.С. Прутченкова, В.Г. Ромека, К.Е. Рудестама, О.В. Сидоренко, Г.В. Старшенбаума, Д. Стівенса, І.В. Стишенок, К. Фопеля, Н.Ю. Хряцовой, А.А. Шутценбергер, Т.С. Яценко. У доборі методів і прийомів тренінгової роботи враховано вікові та індивідуальні особливості учасників експерименту. Поєднання теоретичної і практичної складових програми сприяло формуванню у юнаків і дівчат цілісного уявлення про небезпечність маніпулятивних взаємин і важливість запобігання ним.

Після проведення формувального експерименту з метою виявлення змін у рівнях загального включення юнацтва у маніпулятивні міжособистісні стосунки застосовано ті самі методики, що і на констатувальному етапі дослідження. Аналіз результатів апробації авторської тренінгової програми встановив наявність значущих відмінностей між контрольною та експериментальною групами. Ефективність створення психологічних умов запобігання маніпулятивним взаєминам засобами тренінгу має певні тенденції.

У групі ризику “об’єкти маніпуляції” досягнуто формування навичок вчасного виявлення і протидії маніпулятивним міжособистісним стосункам, юнаки і дівчата значно рідше включаються у такі стосунки (високий рівень частоти включеності зменшено на 8,39 %). Зменшення частоти включення у маніпулятивні стосунки встановлено також серед осіб юнацького віку групи ризику “маніпулятори” (високий рівень зменшено на 8,77 %), причиною цього є формування навичок емпатії, рефлексії, вдосконалення навичок самоаналізу та прийняття себе та інших людей.

Авторський тренінг сприяв ефективному формуванню у юнацтва психологічних

механізмів запобігання маніпуляціям у різних сферах міжособистісних стосунків, що проявляється у переході їх у маніпулятивні взаємини з високого і середнього рівня включеності до низького (кількість включень на високому рівні зменшена на 5,52 %, на середньому – на 6,20 %). Найбільшу ефективність тренінгу встановлено у сфері інтимно-особистісного спілкування (з партнером і друзями), а також у напрямку усвідомлення юнацтвом маніпуляцій у тих сферах, які здавалися раніше позбавленими маніпулятивних взаємин (у спілкуванні з друзями), що сприяє розвитку внутрішньої мотивації вивчення особливостей таких взаємин, вироблення власної стратегії запобігання ним.

Формування здатності до вчасного виявлення і запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам підтверджує зменшення після проведення тренінгу кількості юнаків і дівчат, включених у маніпулятивні взаємини з особами високого (знижено на 10,15 %) і середнього (знижено на 8,45 %) рівнів контактності. Найефективніше особи юнацького віку стали запобігати маніпулятивним посяганням однолітків і родичів.

Встановлено, що за відсутності цілеспрямованої роботи зі створення психологічних умов запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам, кількість юнаків і дівчат у групі ризику “маніпулятори” з часом збільшується (на 12,50 %), що є негативним явищем для їх особистісного зростання. Причиною цього може бути підвищення їх егоїстичності, маніпулятивності, агресивності і відособленості. Після проведення тренінгу кількість осіб юнацького віку у групі ризику “маніпулятори” зменшено на 12,70 %, у групі ризику “об’єкти маніпуляції” – на 15,87 %. Кількість “осіб, які активно заперечують маніпуляцію” збільшується за рахунок юнаків і дівчат груп ризику, в основному типів “маніпулятор – тихоня” і “об’єкт маніпуляції – безтурботний”. Отже, саме особи цих типів юнацького віку швидше за інших вчать запобігати маніпулятивним міжособистісним стосункам.

Виявлені позитивні зміни у зниженні рівня агресивності, конформності, ригідності, самозвинувачення, а також нормалізація балансу відособленості – прихильності у юнаків і дівчат експериментальної групи свідчать про ефективність авторського тренінгу для створення суб’єктивних психологічних умов запобігання маніпулятивним взаєминам.

Тренінгова робота суттєво збільшила кількість осіб юнацького віку (на 44,45 %), які усвідомлюють і активно заперечують маніпуляцію, за рахунок юнаків і дівчат, які були у групах ризику. Однак ефективність тренінгу для різних типів маніпуляторів і об’єктів маніпуляції неоднакова. У групі ризику “маніпулятори” найбільшу ефективність тренінгу встановлено для типів “контролер”, “опікун” і “тихоня”, у групі ризику “об’єкти маніпуляції” – для типів “безтурботний” і “тривожно-імпульсивний”. Робота з типами “маніпулятор – розпорядник” і “об’єкт маніпуляції – консерватор” також ефективна, але потребує тривалішого часу. Тренінг сприяв зменшенню (на 11,12 %) кількості юнаків і дівчат змішаних типів групи ризику “маніпулятори”, що відкрило нові можливості для їх особистісного зростання, і групи ризику “об’єкти маніпуляції” (на 6,35 %), що сприяло зниженню їх вразливості до маніпулятивних впливів. Найвищу ефективність тренінгу встановлено для змішаних типів “маніпулятор – опікун, тихоня”, “об’єкт маніпуляції – безтурботний, консерватор”, “об’єкт маніпуляції – безтурботний, консерватор, тривожно-імпульсивний”. Встановлення домінантного типу учасника маніпулятивних міжособистісних стосунків серед змішаних типів маніпуляторів і об’єктів маніпуляції після формувального експерименту зумовило аналіз ефективності тренінгової програми серед них. Найвищу ефективність тренінгу виявлено у застосуванні для таких домінантних типів, як “маніпулятор – контролер”, “маніпулятор – тихоня”, “об’єкт маніпуляції – безтурботний”, “об’єкт маніпуляції – тривожно-імпульсивний”. Ефективність тренінгу для

інших типів також простежується, але потребує тривалішої роботи.

Встановлено, що тренінг запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам сприяє зниженню загального рівня включеності юнацтва у маніпулятивні взаємини у групах ризику “маніпулятори” і “об’єкти маніпуляції” (табл. 2).

Таблиця 2

**Кількісний розподіл осіб юнацького віку за рівнями загальної включеності у маніпулятивні міжособистісні стосунки під час формувального експерименту**

N=119

Етап дослідження	Група	Учасники маніпулятивних міжособистісних стосунків	Загальний рівень включеності у маніпулятивні міжособистісні стосунки, у % (абсолютна кількість)		
			Високий	Середній	Низький
До формувального експерименту	Контрольна група	Група ризику “маніпулятори”	64,29 (9)	35,71 (5)	0,00 (0)
		Група ризику “об’єкти маніпуляції”	73,17 (30)	26,83 (11)	0,00 (0)
		Особи, які активно заперечують маніпуляцію	0,00 (0)	0,00 (0)	100,00 (1)
		Разом	69,64 (39)	28,57 (16)	1,79 (1)
	Експериментальна група	Група ризику “маніпулятори”	62,82 (14)	37,18 (9)	0,00 (0)
		Група ризику “об’єкти маніпуляції”	73,12 (29)	26,88 (10)	0,00 (0)
		Особи, які активно заперечують маніпуляцію	0,00 (0)	100,00 (1)	0,00 (0)
		Разом	68,20 (43)	31,80 (20)	0,00 (0)
Після формувального експерименту	Контрольна група	Група ризику “маніпулятори”	63,64 (14)	36,36 (8)	0,00 (0)
		Група ризику “об’єкти маніпуляції”	71,88 (23)	28,13 (9)	0,00 (0)
		Особи, які активно заперечують маніпуляцію	0,00 (0)	0,00 (0)	100,00 (2)
		Разом	66,07 (37)	30,36 (17)	3,57 (2)
	Експериментальна група	Група ризику “маніпулятори”	28,57 (4)	28,57 (4)	42,86 (6)
		Група ризику “об’єкти маніпуляції”	44,00 (11)	20,00 (5)	36,00 (9)
		Особи, які активно заперечують маніпуляцію	0,00 (0)	6,84 (2)	93,16 (22)
		Разом	23,81 (15)	16,89 (11)	59,30 (37)

Дані, представлені у табл. 2, наочно переконують, що в експериментальній групі високий загальний рівень включеності у маніпулятивні міжособистісні стосунки після формувального експерименту зменшено на 44,39 %, середній – на 11,51 %, низький рівень збільшено на 59,30 %. Між “маніпуляторами” і “об’єктами маніпуляції” значущих відмінностей не виявлено, що вказує на однакову ефективність тренінгу для обох груп ризику. Зниження загального рівня включеності відбулося завдяки зниженню рівня його складових, а також збільшенню кількості “осіб, які активно заперечують маніпуляцію”. Таким чином, аналіз результатів формувального експерименту дає можливість констатувати високу ефективність створення психологічних умов для формування здатності вчасного виявлення, усвідомлення і запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам у юнацькому віці засобами тренінгу.



Одержані результати підтвердили висунуті гіпотези і дали підстави для загальних висновків.

## ВИСНОВКИ

Дисертація є теоретичним та експериментальним дослідженням проблеми запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам у юнацькому віці, яке полягає у вивченні особливостей включення юнацтва у такі стосунки, особистісних характеристик та розробці типології учасників маніпулятивної дії, обґрунтуванні психологічних умов запобігання маніпулятивним взаєминам, розробці та апробації програми їх реалізації.

1. Аналіз досліджень українських і зарубіжних авторів уточнює визначення поняття “маніпулятивні міжособистісні стосунки”. Такі стосунки є суб’єкт-об’єктними взаєминами, що реалізуються за допомогою прихованого психологічного впливу з метою активізації намірів об’єкта, які не відповідають його актуальним бажанням, але необхідні маніпулятору для досягнення власних цілей і отримання односторонньої користі. Запобігання маніпулятивним стосункам у юнацькому віці є важливим, оскільки у цей період відбувається становлення світогляду, формування поведінкових паттернів, становлення моральних цінностей, триває процес самовизначення, відбувається активне становлення комунікативних навичок. Юнаки і дівчата дуже вразливі для маніпуляцій і, водночас, самі засвоюють ефективні прийоми маніпулятивного впливу на інших людей.

2. Успішність маніпулятивних взаємин залежить від особистісних особливостей їх суб’єкта і об’єкта. Розуміння специфіки особистості учасників маніпулятивних міжособистісних стосунків полегшує розроблена модель особистості маніпулятора і об’єкта маніпуляції, яка складається з внутрішньоіндивідуальної, інтеріндивідуальної і надіндивідуальної підсистем.

3. Внутрішніми передумовами маніпулятивних міжособистісних стосунків у юнацькому віці, які за певних умов можуть сприяти їх формуванню, виступають вікові особистісні особливості, які водночас є елементами структури особистості маніпулятора або об’єкта маніпуляції. Особи юнацького віку з особистісними схильностями до маніпулятивних взаємин, складають групу ризику “маніпулятори”. Юнаки і дівчата, схильні до включення у маніпулятивні взаємини як об’єкти, – групу ризику “об’єкти маніпуляції”. Ступінь вияву особистісних якостей маніпулятора і об’єкта маніпуляції зумовлюють вибір певного типу поведінки. Авторська класифікація учасників маніпулятивних взаємин юнацького віку групу ризику “маніпулятори” за критеріями “маніпулятивність – пасивність”, рівень агресивності, “відособленість – прихильність”, рівень конформності поділяє на чотири типи: “розпорядник”, “контролер”, “опікун”, “тихоня”. Групу ризику “об’єкти маніпуляції” за критеріями “маніпулятивність – пасивність”, рівень конформності, рівень ригідності, виразність самозвинувачення – поділяє на три типи: “безтурботний”, “консерватор”, “тривожно-імпульсивний”. Виділені типи є чистими, однак у різних ситуаціях учасники маніпулятивних взаємин можуть виявляти особливості поведінки різних типів, але з одним домінантним.

4. У міжособистісних стосунках юнацького віку присутні маніпулятивні стратегії, однак учасники рідко звертають на них увагу. Високу частоту включеності у маніпулятивні взаємини визнає п’ята частина осіб юнацького віку, до маніпулятивних взаємин з високим рівнем важливості і міцності включено близько третини юнаків і дівчат. Найчастіше юнацтво включається у маніпулятивні взаємини під час спілкування з друзями, в

університеті і вдома. Ситуації таких взаємин юнацькому віці найчастіше створюють однолітки, батьки, партнери. Включення у маніпулятивні взаємини відбувається через низький рівень психологічної підготовленості осіб юнацького віку, що зумовлює необхідність створення психологічних умов для запобігання таким взаєминам.

5. Переважна більшість осіб юнацького віку належить до групи ризику “об’єкти маніпуляції”, майже третина складає групу ризику “маніпулятори”. Чітко виражену поведінку учасників маніпулятивних взаємин має п’ята частина юнаків і дівчат. Лише окремі особи не належать до груп ризику. Третина юнацтва представлена чистими типами учасників маніпулятивних взаємин, зокрема, серед маніпуляторів більш поширені типи “тихоня” і “опікун”, серед об’єктів маніпуляції – “консерватори”.

Особи групи ризику “маніпулятори”, які поєднують у собі риси різних типів, складають чверть юнаків і дівчат змішаних типів. Особи юнацького віку групи ризику “об’єкти маніпуляції”, які поєднують у собі риси різних типів, складають три чверті. Найпоширенішими є змішані типи “маніпулятор – опікун, тихоня”, “об’єкт маніпуляції – безтурботний, консерватор”. У групі ризику “маніпулятори” найбільш поширеними є доміантні типи “тихоня” і “опікун”, менш поширеними є доміантні типи “контролер” і “розпорядник”. У групі ризику “об’єкти маніпуляції” доміантні типи “консерватор” і “безтурботний” є найбільш поширеними, “тривожно-імпульсивний” є менш поширеним доміантним типом.

6. Високий рівень загальної включеності у маніпулятивні взаємини має більшість юнаків і дівчат, середній рівень – майже третина, низький рівень – окремі особи. Найбільшу кількість осіб юнацького віку з високим рівнем включеності у маніпулятивні взаємини виявлено серед груп ризику “маніпулятори” і “об’єкти маніпуляції”, найбільшу кількість юнаків і дівчат з низьким рівнем – серед групи “осіб, які активно заперечують маніпуляції”. Зниження рівня загальної включеності юнацтва у маніпулятивні взаємини відбувається через усвідомлення і активне заперечення маніпуляції, що забезпечується шляхом створення психологічних умов запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам.

7. Об’єктивними психологічними умовами запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам у юнацькому віці є зниження частоти включеності у такі стосунки шляхом усвідомлення і активного заперечення маніпуляції, зміна маніпулятивних взаємин з високим рівнем важливості і міцності на низький, з особами високого рівня контактності на низький. Суб’єктивними психологічними умовами є зниження рівня прояву особистісних якостей, які зумовлюють включення юнаків і дівчат у маніпулятивні міжособистісні стосунки у якості їх суб’єкта (маніпулятивність, агресивність, відособленість, надмірна прихильність, конформність) і об’єкта (пасивність, конформність, ригідність, самозвинувачення), зміна змішаного типу учасника маніпулятивних взаємин на чистий, зміна груп ризику на активне усвідомлення і заперечення маніпуляцій.

8. Встановлено високу ефективність створення психологічних умов для формування здатності вчасного виявлення, усвідомлення і запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам у юнацькому віці засобами тренінгу. В результаті формування навичок вчасного виявлення і протидії маніпулятивним міжособистісним стосункам юнаки і дівчата груп ризику “маніпулятори” і “об’єкти маніпуляції” значно рідше включаються у такі стосунки. У осіб юнацького віку знижується включеність у маніпулятивні взаємини з високого і середнього рівня важливості і міцності на низький. Найбільш ефективним тренінг є у сфері інтимно-особистісного спілкування (з партнером і друзями), а також для усвідомлення юнаками і дівчатами маніпуляцій у тих сферах, які здавалися раніше їх

позбавленими (у спілкуванні з друзями). Зменшилася кількість осіб юнацького віку, включених у маніпулятивні взаємини з особами високого і середнього рівнів контактності. Кількість юнаків і дівчат у групах ризику “маніпулятори” і “об’єкти маніпуляції” суттєво зменшилася. Суттєво збільшилася кількість осіб юнацького віку, які не належать до груп ризику. Знизився загальний рівень включеності осіб юнацького віку у маніпулятивні взаємини груп ризику “маніпулятори” і “об’єкти маніпуляції”.

Проведене дослідження не охоплює всіх аспектів проблеми запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам у юнацькому віці. Ретельного дослідження потребує диференціація запобігання маніпулятивним взаєминам за класифікованими нами типами. Окреслена нами проблема чекає на більш докладне вивчення психологічних особливостей названих типів не лише юнацького віку, а й інших вікових періодів.

### **Основний зміст дисертації відображено у таких публікаціях автора:**

1. Прокоф’єва О.О. Дослідження сфер маніпулятивних міжособистісних стосунків у юнацькому віці / О.О. Прокоф’єва // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості: зб. наук. праць / За ред. В.О. Моляко. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – Т.12. – Вип. 7. – С. 240-248.

2. Прокоф’єва О.О. Юнаки як суб’єкти маніпулятивних міжособистісних стосунків / О.О. Прокоф’єва // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам’янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип.6, Ч.2. – Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 194-203.

3. Прокоф’єва О.О. Юнаки як об’єкти маніпулятивних міжособистісних стосунків / О.О. Прокоф’єва // Наука і освіта / За ред. О.П. Саннікової. – 2009. – № 8 (жовтень). Спецвипуск. – Одеса: Південний науковий центр АПН України, 2009. – С. 233-238.

4. Прокоф’єва О.О. Особливості класифікації суб’єктів і об’єктів маніпулятивних взаємин у юнацькому віці / О.О. Прокоф’єва // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам’янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 7. – Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 832 с. – С. 571-586.

5. Прокоф’єва О.О. Класифікація учасників маніпулятивних міжособистісних стосунків у юнацькому віці / О.О. Прокоф’єва // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка. / За ред. С.Д. Максименка. – К.: Гнозис, 2010. – Т. XII. – Част. 2. – С. 229-240.

6. Прокоф’єва О.О. Особливості юнацького віку як передумова маніпулятивних міжособистісних стосунків у контексті педагогічної антропології / О.О. Прокоф’єва // ПостМетодика / За ред. С.Ф. Клепко. – Мелітополь, ТОВ “Колор Принт”, 2008. – № 7. – С. 269-273.

7. Прокоф’єва О.О. Встановлення значимості відмінностей у психологічних дослідженнях за допомогою Microsoft Excel / О.О. Прокоф’єва // Зб. наук. праць IV Міжнародної науково-практичної конференції “Альянс наук: вчений – вченому”, 18-20 березня 2009 р., Дніпропетровськ / За ред. К.О. Білої. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2009. – Т. 5. – С. 50-54.

8. Прокоф’єва О.О. Причини маніпулятивних міжособистісних стосунків / О.О. Прокоф’єва // Зб. матеріалів Міжнародної наукової конференції “Молодь у сучасному світі: філософсько-культурологічні виміри”, 26-27 березня 2009 р., Київ / Редкол.

Бровко М.М. та ін. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2009. – С. 304-308.

9. Прокоф'єва О.О. Сфери маніпулятивних міжособистісних стосунків юнацького віку у контексті психології здоров'я / О.О. Прокоф'єва // Тези доповідей учасників Другої міжнародної науково-практичної конференції “Методологія та технології практичної психології в системі вищої освіти”, 10-11 квітня 2009 р., Київ / Редкол. В.Б. Євтух, Н.І. Пов'якель, І.С. Булах та ін. – Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, Поліграф-Центр, 2009. – С. 158-160.

10. Прокоф'єва О.О. Теоретичне обґрунтування тренінгу запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам у юнацькому віці / О.О. Прокоф'єва // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції “Актуальні проблеми практичної психології”, 22-23 квітня 2010 р., Херсон / Редкол. М.Й. Боришевський, Л.Е. Орбан-Лембрик та ін. – Херсон: ПП “Вишемирський В.С.”, 2010. – С. 334-338.

11. Прокоф'єва О.О. Створення психологічних умов запобігання маніпулятивним взаєминам як фактор психологічного здоров'я юнаків / О.О. Прокоф'єва // Стрес та захист психологічного здоров'я в умовах сучасного суспільства: зб. матеріалів I Міжнародного науково-практичного конгресу, 3-5 травня 2010 р., Мелітополь. – Миколаїв: Вид-во Південнослов'янського інституту КСУ, 2010. – С. 114-118.

12. Прокоф'єва О.О. Попередження маніпулятивних міжособистісних стосунків у юнацькому віці у межах вищого навчального закладу / О.О. Прокоф'єва // Матеріали V Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції “Нові виміри сучасного світу”, 1-15 грудня 2009 р., Мелітополь. – <http://www.conference.mdpu.org.ua/index.php>

13. Прокоф'єва О.О. Маніпулятивні міжособистісні стосунки як особистісна проблема / О.О. Прокоф'єва // Наук.-метод. зб. матеріалів VIII науково-практичної конференції, 9-10 квітня 2008 р., Вінниця / За ред. Г.М. Єфремова, І.І. Світлак, Т.О. Комар та ін. – Вінниця: ПП “Едельвейс и К”, 2008. – С. 110-112.

## АНОТАЦІЇ

**Прокоф'єва О.О. Психологічні умови запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам у юнацькому віці. - Рукопис.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2010.

Дисертаційна робота присвячена виявленню особливостей маніпулятивних взаємин, визначенню психологічних умов їх формування і розробці тренінгової програми запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам у юнацькому віці. Уточнено зміст поняття “маніпулятивні міжособистісні стосунки”, доповнено уявлення про вікові особливості юнацтва, які сприяють включенню у маніпулятивні взаємини. Вивчено психологічні особливості різних типів суб'єктів і об'єктів маніпуляції, розроблено авторську класифікацію учасників маніпулятивних взаємин, досліджено загальний рівень включеності юнаків і дівчат у такі стосунки. Визначено об'єктивні (зниження частоти включеності у маніпулятивні міжособистісні стосунки, зміна маніпулятивних взаємин з високим рівнем важливості і міцності на низький, з особами високого рівня контактності на низький) і суб'єктивні (зниження рівня прояву особистісних якостей, які зумовлюють включення юнаків і дівчат у маніпулятивні взаємини у якості їх суб'єкта і об'єкта, зміна змішаного типу учасника маніпулятивних взаємин на чистий, зміна груп ризику на активне

усвідомлення і заперечення маніпуляцій) психологічні умови запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам у юнацькому віці. Обґрунтовано, розроблено, апробовано і доведено ефективність тренінгової програми побудови ефективних міжособистісних стосунків.

*Ключові слова:* маніпулятивні міжособистісні стосунки, юнацький вік, маніпулятор, об'єкт маніпуляції, група ризику, класифікація учасників маніпулятивних взаємин, рівень включеності у маніпулятивні взаємини, психологічні умови запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам.

**Прокофьева О.А. Психологические условия предотвращения манипулятивных межличностных отношений в юношеском возрасте. – Рукопись.**

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2010.

Диссертационная работа посвящена выявлению особенностей манипулятивных межличностных отношений в юношеском возрасте, определению психологических условий их формирования и разработке тренинговой программы предотвращения манипулятивных взаимоотношений.

В работе проанализированы теоретические подходы к проблеме манипулятивных межличностных отношений в психологии, описана их структура и психологические особенности, проведен сравнительный анализ возрастных особенностей юношеского возраста с характерными личностными особенностями манипуляторов и объектов манипуляции. В диссертации уточняется содержание понятия "манипулятивные межличностные отношения": это субъект-субъектные взаимоотношения, которые реализуются при помощи скрытого психологического влияния с целью активизации у объекта намерений, которые не соответствуют его актуальным желаниям, но необходимы субъекту для достижения личных целей и получения одностороннего выигрыша.

Юношей и девушек, которые обладают личностными качествами, являющимися также компонентами структуры личности манипулятора, автор объединяет в группу риска "манипуляторы". Лиц юношеского возраста, которые имеют личностную предрасположенность к включению в манипулятивные отношения в качестве объекта, автор объединяет в группу риска "объекты манипуляции". В диссертации представлена авторская концепция классификации манипуляторов и объектов манипуляции в юношеском возрасте. Группу риска "манипуляторы" автор по критериям "манипулятивность – пассивность", уровень агрессивности, "обособленность – привязанность", уровень конформности делит на четыре типа: "распорядитель", "контролер", "опекун", "тихоня". Группу риска "объекты манипуляции" по критериям "манипулятивность – пассивность", уровень конформности, уровень ригидности, уровень самообвинения – на три типа: "беспечный", "консерватор", "тревожно-импульсивный".

В работе содержатся теоретико-методологические аспекты и особенности организации констатирующего эксперимента, представлены результаты изучения особенностей манипулятивных взаимоотношений в юношеском возрасте, а также результаты статистической проверки полученных данных. Представлен сравнительный анализ личностных особенностей классифицированных типов участников манипулятивных взаимоотношений. Исследован общий уровень включенности юношества в манипулятивные межличностные отношения, а также его составляющие: частота

включенности, особенности проявления в разных сферах общения, особенности соотношения субъектов манипуляции, принадлежность к группам риска, чистый или смешанный и доминантный тип участника таких взаимоотношений.

Подчеркнуто, что снижение общего уровня включенности юношества в манипулятивные взаимоотношения происходит путем осознания и активного отрицания манипуляций, формирование которого происходит путем создания психологических условий для предотвращения манипулятивных межличностных отношений.

Психологические условия для предотвращения манипулятивных взаимоотношений условно делятся автором на объективные, изменение которых связано с особенностями взаимодействия юношества, и субъективные, изменение которых связано с внутренней работой юношей и девушек над собою. Объективными психологическими условиями автор называет снижение частоты включенности в манипулятивные взаимоотношения, изменение манипулятивных взаимоотношений с высоким уровнем важности на низкий, изменение манипулятивных взаимоотношений с лицами высокого уровня контактности на низкий. Субъективными психологическими условиями автор называет снижение уровня проявления личностных качеств, которые обуславливают включение юношества в манипулятивные межличностные отношения в качестве их субъекта (манипулятивность, агрессивность, обособленность, чрезмерная привязанность, конформность) и объекта (пассивность поведения, конформность, ригидность, самообвинение), изменение смешанного типа участника манипулятивных взаимоотношений на чистый, изменение группы риска на активное осознание и отрицание манипуляций.

Обоснована, разработана и апробирована тренинговая программа предотвращения манипулятивных межличностных отношений, особенностью которой является создание для группы риска "манипуляторы" психологических условий снижения манипулятивности и предупреждение развития подверженности манипуляциям, для группы риска "объекты манипуляции" – психологических условий противодействия манипулятивным атакам и предупреждение развития манипулятивности.

Установлено, что специально организованная тренинговая программа способствует предотвращению манипулятивных межличностных отношений в юношеском возрасте, а именно: снижает уровень общей включенности юношества в манипулятивные взаимоотношения, снижает количество юношей и девушек в группах риска "манипуляторы" и "объекты манипуляции", повышает количество юношей и девушек, которые активно отрицают манипуляцию.

*Ключевые слова:* манипулятивные межличностные отношения, юношеский возраст, манипулятор, объект манипуляции, группа риска, классификация участников манипулятивных взаимоотношений, уровень включенности в манипулятивные взаимоотношения, психологические условия предотвращения манипулятивных межличностных отношений.

**Prokof'eva O.O. Psychological conditions of prevention of manipulative interpersonal relations in adolescence. – Manuscript.**

The thesis work for the scientific degree of Candidate of Psychological Sciences, specialty 19.00.07 – pedagogical and aging psychology. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2010.

The thesis work is dedicated to revelation of peculiarities of manipulative interpersonal relations, definition of psychological conditions of their formation and development of training

program for prevention of manipulative interpersonal relations in adolescence. The content of notion "manipulative interpersonal relations" is specified, perceptions about youth age peculiarities, which encourage to joining to manipulative relations, are supplemented in this thesis work. The author studied psychological conditions of manipulative interpersonal relations prevention. Authorial classification of participants of manipulative relations in adolescence is developed, psychological peculiarities of different types of subjects and objects of manipulation and general level of embeddedness to manipulative interpersonal relations and its components are explored. Objective (reduction of frequency of embeddedness to manipulative interpersonal relations, change of manipulative relations with high level of importance and sturdiness to low, with people of high rapport level to low) and subjective (reduction of level of personal qualities manifestation, personal qualities cause embeddedness of boys and girls to manipulative relations as its subject or object, change of risk groups to active awareness and denial of manipulation) psychological conditions of prevention of manipulative interpersonal relations in adolescence are defined. The author justified, developed, tested and proved efficiency of the training program of effective interpersonal relations construction.

*Key words:* manipulative interpersonal relations, adolescence, manipulator, object of manipulation, risk group, classification of participants of manipulative relations, level of inclusion to manipulative relations, psychological conditions of manipulative interpersonal relations prevention.

Підписано до друку 5.10.2010 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Таймс.

Наклад 100 прим. Замовлення №

Віддруковано з оригіналів.

Видавництво

Індекс, адреса.

Свідоцтво про реєстрацію № від

Тел. (06192)